

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АФАГ ГАСАН ГЫЗЫ ГАМБАРОВА

**СПОСОБЫ СВЯЗИ МЕЖДУ СЛОЖНЫМИ
СИНТАКСИЧЕСКИМИ ЦЕЛЫМИ**
**(на материале немецкого, русского,
азербайджанского языков)**

10.02.20 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2011

Диссертация выполнена на кафедре общего языкознания
Азербайджанского университета языков

Научный руководитель: *член-корреспондент НАНА,
доктор филологических наук, профессор*
К.М.Абдуллаев

Официальные оппоненты: *доктор филологических наук, профессор*
Э.С. Мамедова

кандидат филологических наук
И.Г.Керимов

Ведущая организация: Институт языкознания
им. Насими НАНА,
отдел теоретического и прикладного
языкознания

Защита состоится _____ 2011 года в _____ часов на за-
седании Диссертационного совета Д. 02.071 по защите диссертаций
на соискание ученой степени доктора филологических наук и док-
тора философии по филологическим наукам при Бакинском славян-
ском университете.

Адрес: AZ1014, г. Баку, ул. Сулеймана Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ

Автореферат разослан _____ 2011 года

Ученый секретарь
Диссертационного совета
Д. 02. 071

*кандидат филологических наук,
доцент* **Н.Р.Мугимова**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

В последние десятилетия лингвистику текста понимают, как «науку, изучающую язык в действии». Наиболее ярким и характерным образцом «языка в действии» является именно сложное синтаксическое целое (ССЦ). ССЦ выявляет все устойчивые связи лексем и семем и организует текст как семантико-структурное целое. Важнейшее значение, поэтому приобретают и связи между самими ССЦ, манифестирующие характер и природу семантико-структурной целостности дискурса в разноструктурных языках.

В настоящей работе исследовались способы связи между ССЦ в азербайджанском, русском и немецком языках.

Степень разработанности темы. Изучение проблемы ССЦ и способов их связи нашли фундаментальное решение в трудах К.М.Абдуллаева¹, которые составили общенаучную базу исследования. В отечественном языкознании исследованиям ССЦ также посвящены ряд работ А.А.Халилова, А.Я.Мамедова, М.Мусаоглу, Н.С.Новрузовой, С.Г.Фаталиевой, Г.Г.Нагиевой, Г.Н.Рзаевой, К.Б.Гаджиевой и других².

1 Абдуллаев К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа// Советская тюркология, 1978, N 5; его же: Становление монопредикативной структуры предложения в азербайджанском языке// Советская тюркология, 1981, N 4; его же: Актуальное членение предложения в Азербайджанском языке// Советская тюркология, 1983, N 1; его же: Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку: Элм, 1984; его же: Теоретические проблемы синтаксиса Азербайджанского языка. АДД, Баку, 1984; его же: Об одной критерии определения границ текста в азербайджанском языке. IV Международный симпозиум, «Вопросы лингвистики и лингвометодики текста в процессе преподавания неродного языка», Тезисы докладов и план работы. Тбилиси, 1984; его же: *Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri*. Bakı, 1999 и др.

2 Xəlilov Ə.Ə. Sintaktik bütövün əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu// Azərbaycan morfoloqiyasının aktual məsələləri. Bakı, 1987; Nəcəyeva K. Leksik təkrarların mürəkkəb sintaktik bütövdə rolu// Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2000. Bur. 4; Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Bakı: Elm, 2001; Novruzova. N.S. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002; Фаталиева С.Г. Лексическая единица в составе сложного синтаксического целого (на материале русского и азербайджанского языков). Дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 2006; Нагиева Г.Г. Повтор и синонимический ряд как средство связности синтаксического целого (на материале русского, английского и азербайджанского языков). Дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 2007.

Актуальность темы исследования определяется важностью изучения структурно-семантических показателей ССЦ. Привлеченный к анализу языковой материал, с одной стороны, позволил выявить универсальное, общее и индивидуальное в области семантико-структурной связи между ССЦ, с другой стороны, определил вообще семантико-структурные параметры того, что можно называть ССЦ.

Объектом исследования является текст как некоторое семантико-структурное целое в азербайджанском, русском и немецком языках.

Предметом исследования является характер и способы связи между ССЦ в азербайджанском, русском и немецком языках.

Теоретическая значимость исследования заключается в выявлении, описании и систематизации структурных и семантических связей между ССЦ.

Практическая ценность исследования заключается в том, что материалы и результаты диссертации могут быть использованы в вузовской практике, при составлении общих курсов по немецкому, русскому и азербайджанскому языкам, сравнительному синтаксису и типологии, а также в теории и практике перевода с указанных языков.

Научная новизна диссертации заключается в определении характера семантической и структурной связи ССЦ в азербайджанском, русском и немецком языках, выявлении универсального, общего и индивидуального в этой области.

Основная цель исследования заключается в определении универсального, общего и специфического в области структурно-семантических связей между ССЦ в немецком, азербайджанском и русском языках.

Для достижения основной цели исследования необходимо было решить следующие **конкретные задачи**:

1. Отобрать фактологический материал по русскому, азербайджанскому и немецкому языкам;
2. Подвергнуть языковой материал анализу с точки зрения связи между ССЦ;
3. Выявить и систематизировать универсальное, общее и индивидуальное в плане структурно-семантических связей между ССЦ в указанных языках;
4. Подвести итоги проведенному исследованию и представить их в виде кратких выводов.

Методы исследования. Использование научных методов в диссертации находится в прямой зависимости от решаемых конкретных задач. В основном в работе использованы такие методы, как описательный, сравнительный, оппозитивный, компонентный (семный анализ) и окружения.

Необходимо отметить, что методы анализа языкового материала целиком и полностью опираются на важнейшие, определяющие, принципы современного языкознания. Это, прежде всего принцип тождества и различия, исходящий из того, что в языке нет ничего, кроме тождеств и различий. Принцип тождеств и различий отражает то понимание сути и содержания знаковой системы, когда считается, что знак имеет системный статус исключительно в силу противопоставления другим знакам и обнаружения дифференциального признака. То есть ценность каждого из элементов системы обуславливается его отличительным признаком. Отсюда следует, что анализ языковых фактов обязательно должен исходить из факта оппозиции, противопоставленности.

Важнейшим системоопределяющим принципом современного языкознания является представление об ассоциативных и синтагматических связях всех без исключения языковых единиц. Смысл этих системообразующих связей заключается в признании реальности того факта, что каждая языковая единица, с одной стороны, обнаруживает сходство с другими языковыми единицами в каком-либо отношении, с другой стороны, способна реализовывать свое содержание и выполнять свою функцию, исключительно входя в конфигурации с другими языковыми единицами.

Принцип противопоставления одновременно и последовательности, позволяющий отграничивать узуальное от окказионального, языковое от речевого, принятое от случайного. Метод анализа языковых единиц по их собственно структурной связи позволяет определить значение и отграничить его от фактов употребления.

Принцип произвольности и дискретности знака позволяет при сопоставительном анализе языковых фактов определять их границы и своеобразие проявления в конкретных языках.

Источники исследования. Основными источниками исследования послужили лексикографические справочники по азербайджанскому, русскому и немецкому языкам, а также литературные произведения на этих языках.

При выборе источников исследования особое внимание было обращено на качество языкового материала. Если формальные связи между ССЦ имеют строгую фиксацию во всех языках, отражая структуру этих языков в представленных конфигурациях, то семантические отношения, как правило, носят индивидуализированный характер. Поскольку, тем не менее, они отражают языковой узус, следует говорить о раскрытии внутренних ресурсов языка. В любом случае это обстоятельство накладывает на исследователя обязанность обращаться к образцовым текстам. Учитывая это обстоятельство, в диссертации к анализу привлекаются тексты мастеров слова.

На защиту выносятся следующие положения диссертации:

1. Непосредственно составляющим текста является сложное синтаксическое целое, а не какой-либо другой его конститuent.

2. Если в том или ином микротексте ССЦ формально не выделено, это не означает, что его нет. ССЦ может присутствовать на содержательном уровне, формально соответствуя предложению.

3. На логическом уровне ССЦ представляет собой развернутое суждение, состоящее из микросуждений, поэтому ССЦ реализуется как семантико-функциональное целое.

4. С функциональной точки зрения ССЦ реализует единую коммуникативную интенцию. Единство интенции является функциональным критерием ССЦ.

5. Поскольку ССЦ – это развернутое суждение, повтор элементарного суждения является необходимым условием связи между ССЦ. Эксплицитно выраженными в качестве связующего элемента между ССЦ могут выступать практически все единицы языка, даже умолчание может быть связующим звеном, коррелирующим с другими, эксплицитно выраженными конституирующими элементами.

6. Семантическая пауза, реализующаяся на границе двух ССЦ, не столько разъединяет ССЦ, сколько соединяет их.

7. Связи между ССЦ реализуются в рамках единой семантической парадигмы, строящейся на основе градации важности вводимых признаков.

Апробация диссертации. Материалы исследования, его основные положения и результаты обсуждались на международном (Межкультурный диалог: Лингвистические, Педагогические и Литературные измерения, Баку, 2010) и республиканском (Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümumilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Ali

Məktəbimizə Universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş konfrans) конференциях, на заседаниях кафедры общего и азербайджанского языкознания АУЯ, на теоретических семинарах, регулярно проводимых в АУЯ и БСУ. Кроме того, материалы и результаты исследования нашли отражение в 9 статьях.

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** обосновывается актуальность темы, определяются объект и предмет исследования, его основная цель, задачи и методы, положения, выносимые на защиту, теоретическая и практическая ценность диссертации, говорится об апробации ее основных положений.

Глава первая называется «Теоретические предпосылки изучения сложных синтаксических целых и связей между ними» и носит чисто лингвотеоретический характер. Здесь на основе анализа научной литературы, считающейся лингвистической классикой, определяются принципы проводимого исследования. Особое внимание уделяется определению как содержания основных терминов лингвистики текста, так и лингвистического статуса этих единиц.

Считается, что «одной из наиболее удачных квалификаций лингвистики текста было определение ее как науки, изучающей язык в действии». Исследователями лингвистика текста была понята как лингвистика речи, однако не просто речи, а ее письменного воплощения. Однако наряду с этим существует взгляд на лингвистику текста как на нечто самоценное. В рамках этого взгляда текст рассматривается как воплощение речи, соссюрковского *parole*.

Некоторыми исследователями вводится для определения конституирующих элементов текста понятие «редуцированной речи»¹. Проводится аналогия с понятиями прямой и косвенной речи.

К.М.Абдуллаев рассматривает понятие «текста» как определенный семантико-структурный и функциональный континуум. Не случайно, он говорит о парадоксальности отношения к тексту в истории лингвистики. В частности, К.М.Абдуллаев пишет следующее: «В

1 Харвег Р. Редуцированная речь // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. М.: Прогресс, 1978, с. 388-400.

лингвистике до недавнего времени предельной единицей синтаксического яруса с точки зрения иерархических отношений считалось предложение, взятое в отдельности само по себе. Даже факты структурного объединения нескольких предикативных синтагм исследователи квалифицировали как предложение. Таким образом, создавалась парадоксальная ситуация. Эта парадоксальная ситуация была связана в основном со сложноподчиненными предложениями. Так, в лингвистической литературе соединение нескольких простых предложений, объединенных сочинительной связью, «союз предложений», по выражению А.Пешковского, рассматривалось как одно, единое предложение. Парадокс заключался именно в этом»¹.

Анализ, проведенный в первой главе, позволил сделать вывод о том, что связи между текстовыми единицами необходимо искать прежде всего на семантическом и функциональном уровнях.

На семантическом уровне ясно, что между ССЦ необходим смысловой мост, соединяющий последующее с предыдущим, т.е. в непрерывной цепочке элементарных суждений одно будет повторяться, возможно, даже в имплицитной форме. Повтор элементарного суждения в трансформированной форме представляет собой семантическое условие связи между ССЦ.

То же самое, или приблизительно то же, происходит и на функциональном или прагматическом уровне. Этот уровень непосредственно отражает коммуникативные интенции создателя текста. С этой точки зрения ССЦ рассматривается как структурно-семантическое целое, направленное на вызывание оптимальной как речевой, так и неречевой реакции читающего. Здесь связующим элементом выступает информационно избыточная единица, т.е. повтор прагматической единицы (слова, фразеологизма, частицы, междометия, даже умолчания) не несет в себе ничего нового с семантической точки зрения, но с прагматической он актуален, так как нагнетает экспрессию. С точки зрения информационной этот элемент избыточен, он повторяется. С точки зрения прагматической он выполняет очень серьезную функцию эмоционально-экспрессивного насыщения ССЦ, что непосредственно направлено на создание нужной реакции.

На структурном уровне, т.е. эксплицитно выражено, в качестве связующего элемента между ССЦ могут выступать практически все

1 Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s. 178.

единицы языка, и даже умолчание может быть связующим звеном, коррелирующим с другими, эксплицитно выраженными конституирующими элементами. В конце концов, мысль о возможности корреляции с нулем давно известна в теории лингвистики.

Вторая глава диссертации называется «Формальные связи между сложными синтаксическими целыми». Здесь указывается, что понятие «текста» на дифференциальном уровне включает две семы: «законченность» и «связность». Законченность предполагает последовательность, ей предшествующую. Связность предполагает в логическом смысле повторяемость и взаимозаменяемость. Эти факторы свидетельствуют о нагрузке формальных средств содержательностью, а также в формальном выражении содержательных компонентов, или чистых элементов содержательности. А.Мамедов выделяет такие формальные средства связи, как: «1. Фонетический повтор (сюда входят такие художественные стилистические средства как аллитерация: ассонанс); 2. морфологический повтор (повтор показателей рода, времени, падежа); 3. лексический повтор (полный и частичный, т.е. различных грамматических форм, лексический повтор, а также нулевой повтор); 4. синтаксический повтор (полный или частичный повтор порядка слов, хиазм); 5. лексико-грамматические средства (союзы, предлоги, детерминанты и т.д.); 6. дейктические элементы (различного типа местоимения, артикли и т.д.)»¹.

В этой главе на примере образцовых текстов из русского, азербайджанского и немецкого языков исследуется характер формальных связей между ССЦ. Например, в качестве объекта исследования ССЦ в русском языке избирается проза Серебряного века. В языке поэзии с ее графической выделенностью стихов, двустиший, четверостиший и т.д. уже на графическом уровне дается разграничение словесных комплексов, имеющих различную функциональную как семантическую, так и формальную дискретность. В языке прозы дело обстоит сложнее, между тем здесь оно и значительно интереснее, и насыщеннее в функциональном отношении. Особенно интересно формальное функционирование лексических повторов в прозе Серебряного века. Обратимся к прозе Д.Мережковского. В одном из фрагментов «Тайны трех» Д.Мережковский рассуждает о древних атлантах, об их жизнеустройстве и пишет: «Были и другие сословия граждан,

1 Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Bakı: Elm, 2001, s. 26-27.

занимавшихся ремеслами и добычей всего, что дает людям земля. Но племя воинов, как отделили его от других людей люди-боги, в самом начале, так и жило всегда потом отдельно. Каждый имел все для себя и для детей своих нужное, но ни у кого никакой собственности не было, все же, что имели, почитали общим. Около святилища Афины и Гефеста, на высотах Акрополя, в те дни гораздо более обширного, чем нынешний, разрушенный потопами и землетрясениями, «в месте, огражденном стенами, как сад, одного дома, жили они в общих домах, имея общую трапезу и все довольство, но серебром и золотом никогда ни для чего не пользуясь и соблюдая середину между богатством и бедностью»; жили в домах прекрасно устроенных, переходящих по наследству из рода в род, всегда в одном и том же виде. «Было же тех Стражей около двадцати тысяч, и это число старались они сохранить неизменным... И будучи не только Стражами своих соотечественников, но и других, свободно их власть признавших эллинов, потому что власть их была справедливою... славились они и почитались по всей Европе и Азии, больше всех тогдашних людей, за красоту тел и совершенство душ»¹.

В приведенном фрагменте, несмотря на общее описание быта воинов древней Эллады и сопоставления ее с Атлантидой, проходит основная мысль о том, что у этих совершенных людей все было общим, и власть их добровольно принималась всеми. Таким образом, важнейшей мыслью фрагмента является мысль об общности имущества. Само слово *общность* в соответствии с этим и составляет границу мысли и границу данного ССЦ. ССЦ следующее сразу же за приведенным, уже непосредственно начинается с данного центрального для всего текста конституента. «Собственности никакой ни у кого не было, но все, что имели, почитали общим»: это, говоря нашим грубым, но точным словом, – *коммунизм*. Если Бог один, один Божий закон для всех людей, то и совершенное правление одно – коммунизм – земной рай, золотой век – не только в Афинах, но и в Атлантиде»².

Данный фрагмент целиком посвящен основной мысли, поэтому здесь употребляется как основной конституент так и парафраза – *коммунизм*. Затем идет ассоциация с современностью, однако соответствующие предложения входят также в рассматриваемое ССЦ,

¹ Мережковский Д. Тайна трех. М.: Республика, 1999, с. 259.

² Там же, с. 259.

так как объединяются с ними формально и семантически. «Этот бывший рай Платона несколько напоминает будущий рай Великого Инквизитора у Достоевского. «Стражи» – у этого, «мудрецы» – у того: «тысячи мудрых, скорбных, и миллионы счастливых младенцев», а надо всеми единый Страж – «великий и умный Дух Небытия»¹.

Характерно, что данное ССЦ состоит их двух абзацев, т.е. ССЦ и абзац совершенно не совпадают.

Следующее ССЦ начинается опять с ключевой мысли и краеугольного конституента, однако теперь уже используется синоним, парафраз, введенный во втором, предыдущем, абзаце: «Рай на земле – коммунизм, но какой – мирный или военный? Кажется, Платон не различает их вовсе; мы же различаем в высшей степени»².

«Было множество их одно сердце и одна душа, и никто ничего из имения своего не называл своим, но все у них было общее»³. Кто это говорит, Платон об атлантах – афинянах? Нет, св. Лука – об апостольской общине. *Naranta koina* – у Платона, *panta koina* – у Луки: те же слова у обоих»⁴.

«Сердце одно, одна душа» – вот мирный коммунизм, – в самом деле, рай на земле, золотой век, царство Божие. Этого рая мы еще или уже не знаем, но ад военного коммунизма знаем хорошо»⁵.

Таким образом, данное ССЦ состоит их трех абзацев, т.е. графическое разграничение и здесь не совпадает со структурно-семантическим и функциональным. Более того, ССЦ оказывается сложнее графически выделяемых абзацев.

Интересно, что в данном ССЦ автор вводит еще один центральный конституент, идентичный основному формальному связывающему элементу. Во-первых, в двух ССЦ использовались элементы *все общее* и *коммунизм*. Здесь вводится *panta koina*, что по-гречески также означает «все общее». Выражение *hapanta koina* уже встречалось в первом из рассматриваемых ССЦ. Таким образом, все эти единицы реализуются на стыке различных ССЦ, объединенных тем не менее общей идеей, общей мыслью. Отсюда следует, что эти несколько ССЦ

¹ Мережковский Д. Тайна трех. М.: Республика, 1999, с. 259-260.

² Там же. с. 260.

³ Там же. с. 260.

⁴ Там же. с. 260.

⁵ Там же. с. 260.

образуют микротекст, характеризующийся идейной общностью.

Здесь важно обратить внимание еще на один структурно-семантический прием. Возможно, этот прием носит естественный и запрограммированный ход повествования характер, поэтому его и неправомерно называть приемом. Тем не менее реализуется это как прием. Дело в том, что лексические повторы и парафразы плавно переходят один в другой и создают как бы цепь связующих элементов. Все они на первый взгляд носят сугубо формальную функцию, тем не менее, очевидна функциональная загруженность формальных связующих средств. Например, *все общее* и *коммунизм* не просто формально заменяют друг друга, а несут в себе имплицитный переход на семантическом уровне. Во-первых, здесь очевидно отягощение дополнительными ассоциациями семемы «все общее», так как *все общее* еще вовсе не означает «коммунизм». Во-вторых, соответственно упрощается семантическая структура слова *коммунизм*, семема которого значительно сложнее и характеризуется собственными ассоциациями. Ситуативно соотносясь с «всё общее», «коммунизм» упрощается.

Проведенный анализ позволяет утверждать, что в системе формальных связей между ССЦ отчетливо выделяются как системно значимые, узуальные средства, так и формальные средства, отражающие оригинальность текста. Среди первых, естественно, должны быть отмечены порядок слов, прономинализация, тематическая прогрессия и т.д. Среди вторых можно отметить повтор синтагм, своеобразие инверсии, подчеркивание ведущих конституэтов.

Третья глава диссертации называется «Содержательные связи между сложными синтаксическими целыми в русском, немецком и азербайджанском языках». Содержательные связи между ССЦ, в отличие от формальных, прямо и непосредственно отражают особенности семантической организации текста. Следовательно, изучение содержательных связей между ССЦ предполагает выявление различного рода логико-семантических отношений между ними, организующих их в единый текст. Следует также отметить, что изучение содержательных связей между ССЦ также предполагает определение их границ. Для того, чтобы выявить содержательные связи между ССЦ, необходимо прежде всего определить, где заканчивается семантическая структура одного ССЦ и начинается семантическая структура другого. На наш взгляд, важнейшим моментом в процессе определе-

ния границ ССЦ должна считаться коммуникативная интенция и ее завершенность. Граница ССЦ должна совпадать с семантической линией, служащей показателем завершения коммуникативной интенции.

В этой главе для анализа также были избраны образцовые тексты. Например, содержательные связи между ССЦ в азербайджанском языке изучались на материале романа И.Эфендиева “Üçatılan”.

В плане содержательных связей характерны уже первые три абзаца романа. Они носят иницирующий характер и, несмотря на обычность и нейтральность тональности повествования, имеют большое значение и в семантическом, и в стилистическом, и в коммуникативном отношении. На наш взгляд, первые три абзаца составляют только два ССЦ, так как первые два абзаца в семантико-информационном и экспрессивном плане образуют единое ССЦ. Например, первый абзац:

“Mənim qohumum çoban Ərşad Kürdobadan idi. Biz isə Qarabulaq şəhərində yaşayırdıq. Anamın atası kürdöbalı olduğundan orda çoxlu qohumumuz vardı. Kürdöbalılar tərəkmə idilər. Payızda-qışda qoyun-quzularını “Haramı” deyilən geniş düzənlikdə saxlayırdılar. Ailələri isə qışlaqda olurdu. Mayın on beşindən bütün elat köçürdü yaylağa”¹.

Второй абзац: “Hərdən kürdöbalı qohumlarımıza qonaq getsək də, biz uşaqlar çoban Ərşadı görməmişdik, çünki o həmişə qoyun sürüsünün dalında olurdu. Mən çoban Ərşadla yaman maraqlanırdım. Anam deyirdi ki, çoban Ərşad hər dəfə qoyun kəsib soyanda isti-isti çiy quyuq yeyir, mən isə lap ləzzətli xörəkdə də bir tikə quyuq yeyə bilməzdim. Sonra anam danışardı ki, “bəlkə davası”nda heç kəs çoban Ərşadın qabağında dura bilməz. Sonra onu da eşitmişdim ki, çoban Ərşad yaman həməyir gecə oğrusudur”².

Эти два довольно больших абзаца объединяет в рамках единого ССЦ прежде всего иницирующий мотив зачина повествования. Сразу становится ясно, что на протяжении всего романа речь будет идти об одном и том же человеке – о чабане Аршаде. Уже самый поверхностный анализ показывает, что в пространстве текста семантика и коммуникативная интенция целого всецело доминирует над семантикой и частными интенциями фрагментов. Так, первое предложение может квалифицироваться как своеобразная катафора. Се-

1 Əfəndiyev İ. Üç roman. Bakı: Gənclik, 1987, s. 126.

2 Там же, с.126.

мантическая и информационная функция катафорического элемента высказывания может определяться как некий информационный аванс. Именно функцию такого аванса и выполняет первое предложение: «Мой родственник чабан Аршад был из Курдобы». Сообщение, лежащее в основе этого предложения, может быть развернуто следующим образом: «Мой родственник, чабан Аршад, о котором я вам расскажу (собираюсь рассказать) был из Курдобы». Катафорический смысл высказывания уместается в простую схему: «Я вам расскажу о чабане Аршаде», но это простая семантическая схема может раскручиваться и соответственно интерпретироваться с точки зрения имплицитных смыслов. Например, самое минимальное актуализируемое здесь значение сводится к тому, что «Аршад, о котором я собираюсь вам рассказать, этого заслуживает». Таким образом, данное сообщение выполняет и совершенно определенную коммуникативную функцию: оно призвано заинтересовать адресата, заставить его «получить» сообщение. Имплицитный смысл текста, направленный на заинтересование личностью Аршада, не завершается на имплицитном уровне. Он выводится на эксплицитный уровень. Однако характерно, что все эти эксплицитные указатели «необычности» личности Аршада переводятся во вторую часть ССЦ, которой может считаться второй абзац. Необходимо указать еще на одну особенность текста в плане семантической связи. Первое предложение текста, имплицитно содержащее катафорическую интенцию, непосредственно связано с эксплицитными стимулами, содержащимися во втором абзаце, т.е. второй части первого ССЦ. Собственно говоря, вся эта вторая часть ССЦ как информационное и семантическое пространство состоит из эксплицитных стимулов, ориентированных на заинтересованность адресата сообщением. Так, автор однозначно сообщает: “Mən çoban Ərşadla yaman maraqlanırdım”. Эксплицитным стимулом для интереса адресата служит не только семантика глагола, но и в значительно большей степени семантика наречия, обозначающего степень качества действия.

Это предложение с точки зрения информационной и семантической малозначительно, поскольку все знаки-компоненты текста реализуют свои основные номинативные значения и тем самым организуют эксплицитный смысл высказывания. То есть «Я очень интересовался чабаном Аршадом», следовательно, «и вы должны заинтересоваться».

Помимо этого эксплицитно выражающего коммуникативную интенцию адресанта высказывания, во второй части ССЦ присутствуют предложения, имплицитно ориентированные на вызывание и поддержание интереса. Например, “çoban Ərşad hər dəfə qoyun kəsib soyanda isti-isti çiy quyuq yeyir”, “bəlkə davası”nda heç kəs çoban Ərşadın qabağında dura bilməz”, “çoban Ərşad yaman həməyir kəsə oğrusudur”. Несколько элементов на лексико-семантическом уровне выполняют связующую роль в тексте. Для анализа ССЦ на немецком языке был избран также текст повести Г.Гессе «Демиян». Этот текст является образцовым с точки зрения норм немецкого литературного языка.

Для целей исследования не имеет никакого значения, какие ССЦ и вообще какие фрагменты текста привлекать к анализу. Практически в каждом фрагменте, состоящем из нескольких ССЦ, можно определить устойчивые семантические связи и в целом механизм связывания отдельных ССЦ в единое текстовое целое. В связи с этим мы сочли целесообразным начать анализ буквально с первых строк повести.

“Um meine Geschichte zu erzählen, muß ich weit vorn anfangen. Ich müßte, wäre es mir möglich, noch viel weiter zurückgehen, bis in die allerersten Jahre meiner Kindheit und noch über sie hinaus in die Ferne meiner Herkunft zurück”¹.

Это первый абзац повести, состоящий из двух предложений, который с полным основанием может считаться и первым ССЦ в этом произведении. Этому ССЦ предшествует эпитаф, который также функционально весьма нагружен и в силу этого не может быть проигнорирован. Конечно, отнесение эпитафа к тексту произведения может быть спорным. Например, цитата из произведения другого писателя вряд ли может считаться фрагментом произведения, которому она предшествует в качестве эпитафа. Однако даже в этом случае, на наш взгляд, эпитаф приводится не просто ради украшения и функционально нагружен. По этой причине он может считаться фрагментом произведения, которому предшествует. Более того, в истории литературы распространены так называемые интертексты, когда фрагмент произведения одного писателя вставляется в произведение другого писателя. Особенно часто это встречается в поэзии. Ра-

¹ Hesse H. Demian. Frankfurt: Suhrkamp, 2000, s. 7.

зумеется, это не плагиат. Такая скрытая цитата имеет большую функциональную нагрузку. Только тот, кто видит ее и узнает, понимает, зачем она введена. Таким образом, эпитафия должен считаться фрагментом произведения. В случае с эпитафией к «Демьяну» дело обстоит проще, так как автором его является, по всей видимости, сам Гессе.

Повести предпослан следующий эпитафия: “Ich wollte ja nichts als das zu leben versuchen, was von selber aus mir heraus wollte war das so sehr schwer?”¹.

Эпитафия к «Демьяну», безусловно, должен рассматриваться не только как самостоятельный фрагмент повести, но и как самостоятельное ССЦ. Таким образом, первым ССЦ повести является эпитафия, вторым – приведенный выше первый абзац текста повести.

Оба этих ССЦ вместе содержат фактически семантическую стратегию и программу всей повести. Вместе с тем эта стратегия их объединяет в один текст. Ключевыми семами этих двух ССЦ являются «жить», «пытаться», «страдание», «история», «детство», «происхождение», «издалека».

Трудно утверждать категорично, но, на наш взгляд, даже подзаголовок повести *Die Geschichte von Emil Sinclairs Jugend* может рассматриваться как отдельное ССЦ, поскольку выполняет сложную семантико-структурную функцию.

Подзаголовок актуализирует понятие «юность», которое выполняет функцию предупоминания и является чрезвычайно многогранным и сложным в глобальном тексте повести. Дело в том, что повесть именно о юности, но это нельзя понимать элементарно. Повесть не просто о юности как о цветущей и счастливой поре жизни. Повесть о юности как о поре жесточайших страданий. Таким образом, верно прочитанное слово *Jugend* служит семантическим ключом к содержанию всей повести. Однако дело в том, что слово *Jugend* в составе подзаголовка не может быть прочитано верно. Оно может быть понято совершенно верно только в конце повести, когда адресат дискурса понимает смысл того, что связывает Гессе с понятием «юность». Но оно становится все понятнее по мере развития дискурса, по мере разворачивания его семантического пространства. И это разворачивание семантического пространства повести, все больше и больше объясняющего смысл слова *Jugend* и особенно смысл

¹ Hesse H. Demian. Frankfurt: Suhrkamp, 2000, s. 7.

словосочетания *Die Geschichte von Emil Sinclairs Jugend*, начинается сразу же после подзаголовка. Сразу же после подзаголовка идет эпиграф, который мы рассматриваем как самостоятельное ССЦ. Здесь концепт «юность» непосредственно связывается с такими семемами, как «пытаться», «жить», «трудно», «рвалось». Совокупность этих семем собственно и создает концепт «юность». Иначе говоря, здесь обозначены все проблемы того возраста, который называется переходным и переломным.

Таким образом, подзаголовок *Die Geschichte von Emil Sinclairs Jugend*, взятый как самостоятельное ССЦ, четко соединяется на семантическом уровне со следующим ССЦ, в качестве которого нами рассматривается эпиграф. Механизмом семантической связи этих двух ССЦ является предупоминание основного концепта, заключающего в себе стратегическую программу всей повести.

Если семантика подзаголовка, носящего на первый взгляд нейтральный характер, уточняется в эпиграфе, то здесь суть конкретизации заключается в выделении второго ключевого понятия парадигмы – концепта «страдание»: “Warum war das so sehr schwer?”

Анализ показывает, что именно концепт «страдание» становится самым главным в семантической организации текста повести, на концептуальном уровне соединяя огромное количество самостоятельных ССЦ. Таким образом, создается парадигма «юность-жить-страдать», которая и связывает первые, начальные, ССЦ повести и разворачивает градиацию по степени важности этих концептов. Сама градиация по степени важности и проходит сплошной связывающей нитью через все эти ССЦ. В этом смысле особенно показательно содержание следующего ССЦ, соответствующего второму абзацу основного текста повести.

Этот абзац представляет собой отдельное ССЦ. Он особенно важен, поскольку инициированные в подзаголовке и эпиграфе тематические концепты находят дискурсивное выражение в данном ССЦ. С точки зрения тематической всё становится на свои места. С одной стороны, полностью расшифровываются слова подзаголовка, эпиграфа и первого абзаца основного текста. С другой стороны, еще более четко определяются кардинальные направления семантической стратегии текста.

Анализ, проведенный в третьей главе, позволяет утверждать, что важнейшим средством содержательной связи является развитие

экспрессии. Разумеется, использование этого средства зависит от коммуникативных и прагматических намерений автора, однако сама закономерность, проявляющаяся в том, что экспрессия связывает ССЦ, носит языковой характер. Анализ позволяет сделать вывод о том, что фундаментальное различие средств содержательной связи от средств формальной связи между ССЦ заключается как раз в том, что последние могут различаться от языка к языку.

В **заключении** представлены краткие выводы и обобщения по диссертации.

Основные положения диссертации нашли свое отражение в следующих публикациях автора:

1. О лингвистическом статусе текста // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. 2001, № 4, с. 173-179

2. Связность текста как объект лингвистического исследования// Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər. Bakı, 2002, s. 71-76

3. Функциональная роль лексических повторов в поэзии// АМЕА-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər. Bakı, 2002, № 3, s. 130-134

4. Структурно-семантические и функциональные параметры сложного синтаксического целого (ССЦ) // Труды 11, Тбилиси 2008, с. 59-63

5. Принципы содержательной связи между ССЦ в художественном тексте на азербайджанском языке// Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər. Bakı, 2008, № 4, s. 122-126

6. ССЦ как конституэнты текста// Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Bakı, 2008, с. 47-51

7. Смысловые связи в ССЦ в «Пари» Чехова// Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, Bakı, 2010, № 3, стр. 79-86

8. Многофункциональность текстовых связей в структуре и на стыке ССЦ в поэтическом тексте // Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümummili lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Ali Məktəbimizə Universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin Aktual problemləri III Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2010, II hissə, s.11-13

9. Многофункциональность текстовых связей в структуре и на стыке ССЦ// Материалы международной научной конференции, Межкультурный Диалог: Лингвистические, Педагогические и Литературные Измерения. Bakı, 2010, с. 93-94

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

AFAQ HƏSƏN qızı QƏMBƏROVA

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏR

ARASINDA ƏLAQƏ ÜSULLARI

(alman, rus, Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

10.02.20 – müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik
dərəcəsinə almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2011

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: *AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor*
K.M. Abdullayev

Rəsmi opponentlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
E.S. Məmmədova

filologiya elmləri namizədi
İ.Q. Kərimov

Aparıcı təşkilat: AMEA-nın Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun
Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsi

Müdafiə _____ 2011-ci ildə saat _____ da Bakı Slavyan
Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən D. 02.071 Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəh., Süleyman Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya işi ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

D. 02.071 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi

N.R. Muqimova
filologiya elmləri namizədi,

досент

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Keçən əsrin 70-ci illərində gur inkişaf edən mətn linqvistikası bu gün də öz aktuallığını itirməyib. Son yüz il ərzində fundamental elmi paradiqma yaratmış strukturalizmin əsas ideyaları sistemli şəkildə yalnız mətn linqvistikası çərçivəsində gerçəkləşdirilmişdir. Bu da təbiidir, çünki məhz mətn istənilən səviyyəli dil vahidlərinin gerçəkləşməsinə təhlil etməyə imkan yaradır.

Dil vahidlərinin sistem daxili iyerarxiyası çərçivəsində diferensiasiyası konkret məzmununa malik konkret vahidlərin hüdudları ilə məhdudlaşmır, yalnız nitqdə konkret dil məna daşıyıcılarını yaradan modelləri üzə çıxarır. Hesab edirlər ki, dil sisteminin bu səviyyəsində iki model tipi təqdim olunur. Bunlar söz birləşməsi modeli və cümlə modelidir.

Sintaktik diskurs məntiqi ardıcılıqla mürəkkəb sintaktik bütövü (MSB) dil vahidi kimi dərk etməyə imkan verir. Mürəkkəb sintaktik bütövün dil, yaxud nitq vahidi olması barədə mübahisə etmək olar, lakin bu fenomenin həm semantik, həm də struktur hüdudlarının mövcudluğu faktı şübhə doğurmur.

Dil anlayışının kod sistemi kimi dərk edilməsi ilə bağlı təsəvvürlər uyğun olaraq dil vahidlərinin üç mühüm göstərici üzrə sistem statusunun müəyyənlişməsinə şərtləndirir. İstənilən dil vahidi zahiri göstəricilərə, zahiri quruluşa, yəni formaya malikdir. Forma eyni zamanda ona müvafiq olan müəyyən məzmununun daşıyıcısı kimi çıxış edir. Kod sistemi çərçivəsində forma və məzmunun hər hansı vəhdəti müəyyən vəzifəni yerinə yetirir. Sistemdə hər hansı vəzifəni yerinə yetirməyən elementin mövcudluğu mümkün deyil. Əgər forma və məzmunun hər hansı şəkildə vəhdəti sistem elementi və ya vahidi kimi qəbul edilirsə, deməli, o, həmin sistem çərçivəsində sabitliyə malikdir. Sabitlik öz-özlüyündə vahidin sistem daxilində üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirməsini şərtləndirir. Adları çəkilən əsas göstəricilərə, yəni formaya, məzmunu və vəzifəyə uyğunluq dil vahidlərini dil sisteminin eyni səviyyəsində birləşdirir. Beləliklə, dil sadəcə sistem kimi deyil, sistemlərin mürəkkəb iyerarxiya sistemi şəklinə çıxış edir.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərin forma, məzmun və vəzifəsinə görə təhlili quruluşca relevant elementləri üzə çıxarmağa imkan yaradır, onların məcmusu MSB-ni sabit sistem modeli kimi nəzərdən keçirməyə əsas verir. Bu halda iddia etmək olar ki, dilin sintaktik səviyyəsi bu və ya digər dil üçün səciyyəvi olan söz birləşməsi və cümlə modellərini birləşdirməklə yanaşı, mürəkkəb sintaktik bütövləri də əhatə edir. Yəni, MSB söz bir-

ləşməsi və cümlə ilə yanaşı gerçək dil vahidi kimi çıxış edir.

MSB konseptinin hüdudlarının müəyyənləşdirilməsində, fikrimizcə, “sabitlik” anlayışı həlledici rol oynayır. Məsələ bundadır ki, MSB sanki dil vahidlərinin zahiri sabitliyini nümayiş etdirir, sərbəst komplekslərin mümkünliyünü isə inkar edir. Hətta zahiri əlaqələr üzə çıxdıqda belə, onları semantik və struktur modellərinə aid etmək çətin olur, onlar bir növ dilin, sistemin üzərinə yüklənən ünsür kimi, dilin gizli ehtiyatlarının aşkarlanması kimi nəzərdən keçirilir. Beləliklə, MSB bütün sabit leksem və semem əlaqələrini üzə çıxarır və mətni semantik-struktur vəhdət kimi təşkil edir. Bu, olduqca əhəmiyyətlidir, çünki konkret dillərdə diskursun semantik-struktur vəhdətinin xüsusiyyətini və təbiətini nümayiş etdirən MSB bütövlərin özləri arasındakı əlaqələri üzə çıxarır. Odur ki, mətn linqvistikasını “dili fəaliyyətdə öyrənən elm” kimi müəyyən etmək xeyli məqsədəuyğundur.

Fikrimizcə, “fəaliyyətdə olan dil” mürəkkəb sintaktik bütövün elə özüdür. Başqa sözlə desək, dilin fəaliyyətdə olan ən parlaq və səciyyəvi nümunəsi məhz mürəkkəb sintaktik bütövdür. Bu, MSB-də üzə çıxan bitkinlik və ya, bəlkə də, bitkinlik illüziyasının xüsusiyyəti şərtləndirilir. Burada MSB-nin abzasdan əhəmiyyətli surətdə fərqliliyi üzə çıxır, halbuki, abzas da bitkinliyi ilə seçilir, hər halda bitkinlik təsəvvürü yaradır. MSB-nin onu abzasdan fərqləndirən semantik bitkinliyi və özünəməxsus yuvarlaqlığı eyni zamanda bir neçə abzasdan ibarət olmasından irəli gəlir. Lakin MSB bir abzasa da sığa bilər, odur ki, abzas MSB ilə müqayisədə daha formal vahid kimi çıxış edir.

MSB yüksək semantik və struktur bitkinliyi ilə səciyələnilir. Vahid struktur və semantik vəhdətdə birləşən bir neçə MSB diskursa struktur-semantik bütövlük gətirir, və ya diskursun semantik-struktur bitkinliyi və bütövlüyü barədə mühakimə yürütməyə əsas verir.

Milli dilçilikdə tədqiqatın elmi bazasını K.M.Abdullayevin¹ əsərləri

1 Абдуллаев К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа// Советская тюркология, 1978, N 5; его же: Становление монопредикативной структуры предложения в азербайджанском языке// Советская тюркология, 1981, N 4; его же: Актуальное членение предложения в азербайджанском языке// Советская тюркология, 1983, N 1; его же: Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку: Элм, 1984; его же: Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка. АДД, Баку, 1984; его же: Об одной критерии определения границ текста в азербайджанском языке. IV Международной симпозиум, «Вопросы лингвистики и лингвометодики текста в процессе преподавания неродного языка», Тезисы докладов и план работы. Тбилиси, 1984; его же: Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1999 и др.

təşkil etdikdə, bir çox azərbaycanlı tədqiqatçılar MSB-nin təhlilinə mühüm yer vermişdirlər¹.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı MSB-nin struktur-semantik göstəricilərinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti, təhlilə cəlb olunmuş dil materialı semantik-struktur əlaqələr sahəsində mürəkkəb sintaktik bütövlər arasındakı universal, ümumi və özəl göstəriciləri üzə çıxarmağa imkan yaradır, digər tərəfdən, ümumiyyətlə, MSB adlandırdığımız vahidin semantik-struktur göstəricilərini müəyyən edir.

Tədqiqat obyekti kimi Azərbaycan, rus və alman dillərində müəyyən semantik-struktur vəhdət təşkil edən mətn çıxış edir.

Tədqiqatın predmeti qayəsində Azərbaycan, rus və alman dillərində MSB arasında əlaqələrin xarakteri müəyyən edilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti MSB arasındakı struktur və semantik əlaqələrin aşkarlanması, təsviri və sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın praktik dəyəri dissertasiya əsərinin material və nəticələrinin ali məktəb təcrübəsində, alman, rus və Azərbaycan dilləri üzrə ümumi kursların tərtibində, müqayisəli sintaksis və tipologiyada, habelə həmin dillərdən tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsində tətbiqindən ibarətdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi Azərbaycan, rus və alman dillərində MSB arasında semantik və struktur əlaqələrin xüsusiyyətinin müəyyənləşməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın başlıca məqsədi alman, Azərbaycan və rus dillərində MS bütövlərin struktur-semantik əlaqələri sahəsində universal, ümumi və özünəməxsus əlamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı **konkret məsələləri** həll etmək zəruri idi:

1 Xəlilov Ə.Ə. Sintaktik bütövün əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu// Azərbaycan morfolojiyasının aktual məsələləri. Bakı, 1987; Hacıyeva K. Leksik təkrarların mürəkkəb sintaktik bütövə rolu// Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2000. Bur. 4; Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Bakı: Elm, 2001; Novruzova. N.S. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002; Фаталиева С.Г. Лексическая единица в составе сложного синтаксического целого (на материале русского и азербайджанского языков). Дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 2006; Нагиева Г.Г. Повтор и синонимический ряд как средство связности синтаксического целого (на материале русского, английского и азербайджанского языков). Дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 2007.

1. Ümumi dilçilik üzrə nəzəri ədəbiyyatı öyrənmək və aparılan tədqiqatın prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
2. Rus, Azərbaycan və alman dilləri üzrə faktoloji material seçmək;
3. Adları çəkilən dillərdə MSB arasındakı struktur-semantik əlaqələrdə universal, ümumi və özəl əlamətləri üzə çıxarmaq və sistemləşdirmək;
4. Aparılan tədqiqatı yekunlaşdırmaq, əldə edilmiş məlumatları qısa nəticələr şəklində təqdim etmək.

Tədqiq metodları. Dissertasiyada elmi metodların tətbiqi həll ediləsi konkret məsələlərdən birbaşa asılıdır. Tədqiqatda əsas etibar ilə təsviri, müqayisəli, qarşılaşdırma, komponent (sem təhlili) metodları tətbiq edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil materialının təhlil metodları tamamilə müasir dilçiliyin başlıca, mühüm prinsiplərinə əsaslanır. Bu, ilk növbədə, eynilik və fərqlilik prinsipidir, dildə eynilik və fərqlilikdən başqa heç nəyin mövcud olmamağı müddəasına dayaqlanır. İşarələr sistemində olan və diferensial əlamətli işarə sistem statusuna malik olduqda, eynilik və fərqlilik prinsipi işarə sisteminin mahiyyətini və məzmununu əks etdirir. Yəni, sistem üsürlərindən hər birinin dəyəri onu fərqləndirən əlaməti ilə şərtləndirilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dil faktlarının təhlili mütləq qarşılaşdırma amilinə əsaslanmalıdır. Müasir dilçiliyin mühüm, sistem müəyyənləşdirici prinsipi bütün, istisna olmadan, dil vahidlərinin assosiativ və sintaqmatik əlaqələri barədə təsəvvürdür. Bu sistem yaradan əlaqələrin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən, hər dil vahidinin digər dil vahidləri ilə hər hansı cəhətdən oxşarlığını təsbit edir, digər tərəfdən, başqa dil vahidləri ilə əlaqəyə girib struktur yaratmaqla öz məzmununu gerçəkləndirməyini və vəzifəsini icra etməyini nümayiş etdirir.

Qarşıdurma və eyni zamanda ardıcılıq prinsipi uzual əlaməti okkazial əlamətdən, dil amilini nitq amilindən, qəbul edilmiş təzahürü təsadüfi təzahürdən ayırmağa imkan verir. Dil vahidlərinin onların fərdi struktur əlaqəsinə görə təhlili metodu onun mahiyyətini dərk etməyə və tətbiq faktlarından ayırmağa imkan verir.

İşarənin sərbəstliyi və diskretliyi prinsipi dil faktlarının müqayisəli təhlilində onların konkret dillərdə həddlərini və özünəməxsusluğunu müəyyən etməyə imkan yaradır.

Tədqiqatın mənbələri. Azərbaycan, rus və alman dilləri üzrə leksikoqrafiya soruq kitabları, habelə ədəbiyyat mənbələrində bu dil sistemlərinə aid qayda nümunələri tədqiqatın mənbələri olmuşdur.

Tədqiqat üçün mənbə seçimində dil materialının keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. MSB arasındakı formal əlaqələr bütün dillərdə təqdim olunan quruluşlarda dilin strukturunu əks etdirdiyinə görə ciddi surətdə qeydə alınır, lakin semantik münasibətlər, bir qayda olaraq, fərdi xarakter daşıyır. Lakin onlar hər halda dil uzusunu əks etdirirlər, odur ki, bu halda dilin daxili ehtiyatlarının açıqlamasından danışmaq olar. Bu amil istənilən halda tədqiqatçıdan nümunəvi mətnlərə müraciət etmək vəzifəsini tələb edir. Belə tələbat dissertasiya təhlilinə rus, alman və Azərbaycan dilində yazarların mətnlərinin cəlb edilməsi zərurətini üzə çıxarır.

Müdafiəyə dissertasiyanın aşağıdakı müddəaları çıxarılır:

1. Mətni müstəqil sintaktik bütövün hər hansı konstituenti deyil, məhz bilavasitə özü yaradır.
2. Əgər hər hansı mikro-mətnə MSB formal şəkildə qeydə alınmırsa, bu heç də onun yoxluğunu bildirmir. MSB məzmun səviyyəsində, cümlə forması şəklində mövcud ola bilər.
3. Məntiq səviyyəsində MSB mikro mühakimələrdən ibarət geniş mühakimə kimi çıxış edir, odur ki, MSB semantik-funksional vəhdət kimi gerçəkləşir.
4. Funksional nöqtəyi-nəzərdən MSB vahid kommunikativ intensiyanı gerçəkləşdirir. İntensiya vəhdəti MSB-nin funksional meyarı kimi çıxış edir.
5. MSB əhatəli mühakimə olduğundan, sadə mühakimə təkrarı MSB arasında əlaqənin zəruri şərti kimi çıxış edir.
6. İki MSB-nin sərhədində yaranan semantik pauza onları bir-birindən ayısa da, daha çox birləşdirir.
7. MSB arasında əlaqə ona daxil olan əlamətlərin əhəmiyyətlik dərəcəsi əsasında qurulan vahid semantik paradiqma çərçivəsində gerçəkləşir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilib və müzakirə edilib. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri haqqında Beynəlxalq (Азербайджанский университет языков, Межкультурный диалог: Лингвистические, Педагогические и Литературные измерения, Баку, 2010) və Respublika (Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Ali Məktəbimizə Universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş konfrans. Bakı, 2010) konfranslarında, ADU və BSU-da müntəzəm keçirilən nəzəri seminarlarda məlumat verilib. Tədqiqatın material və nəticələri müəllifin doqquz məqaləsində öz əksini tapıb.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, xülasə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN MƏZMUNU

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, metodları müəyyənləşdirilir, müzakirəyə çıxarılan əsas müddəalar, dissertasiyada istifadə edilən mənbələr, dissertasiyanın strukturu və aprobeiası haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil “Mürəkkəb sintaktik bütövlərin və onların arasındakı əlaqələrin öyrənilməsinin ilkin nəzəri şərtləri” adlanır və sırf linqvistik xarakter daşıyır. Burada klassik linqvistik ədəbiyyat sayılan elmi ədəbiyyatın təhlili əsasında tədqiqatın prinsipləri müəyyənləşdirilir. Mətn linqvistikasının başlıca terminlərinin məzmununun, habelə bu vahidlərin linqvistik statusunun müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Mətnin xarakteristikasında həcm göstəricisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, İ.R. Qalperin yazır: “Mətn əhəmiyyətli ölçülərə qədər böyüyə bilər, lakin hər halda o, təbiətinə görə gözə görünəndir, çünki sonluğu mövcuddur. Bəzi nəzəriyyəçilərin mətni sonsuz təzahür kimi təqdim etmək cəhdi əsassızdır. Mətn prosesdən qoparılmış məqamdır, bu prosesdə obyektin bütün distinktiv əlamətləri az və ya çox dərəcədə aydınlıqla ifadəsini tapır”¹.

Bu rəyi prinsip etibarlı ilə qəbul etmək olar. Lakin təshihlər də qaçılmazdır. Əvvəla, “gözə görünən” və “sonu olan” anlayışların arasındakı bağlılığa baxmayaraq, sonluq heç də məntiqi ardıcılıqla mütləq “gözə görünənliyə” gətirib çıxarmır, sonluluq heç də öz-özlüyündə gözə görünənlik bildirmir. İ.R. Qalperinin “mətn sonluğa malik olduğundan gözə görünəndir” rəyinə xilaf olaraq, hər sonluğu olan gözə görünən olmaya da bilər.

İkincisi, “mətn əhəmiyyətli ölçülərə qədər böyüyə bilər” iddiası da anlaşılmazdır. Mətn nə böyüklükdə ola bilər? Mətn neçə dəfə artandan sonra mətn olmaq statusundan məhrum olur?

Digər tərəfdən, İ.R. Qalperinin “mətn prosesdən qoparılmış məqamdır” fikri məhsuldar görünür. Mətnin distinktiv əlamətlərinin az və ya çox dərəcədə aydınlıqla ifadə olunması barədə fikrin doğruluğu ilə də razılaş-

¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, с. 9.

maq olar. Həqiqətən, distinktiv əlamətlər anlamı ilə müqayisədə sonu olan və gözə görünən anlayışları qeyri-müəyyənliyi ilə fərqlənir. Deməli, mətnin fərqlilik əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi daha yüksək əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, görkəmli alimlərin mühakimələrində də heç də həmişə zəruri izahlar olmur. Məsələn, X. İzenberq mətnin linqvistik nəzəriyyəsinin sərhədlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edir. Yəqin ki, ilk növbədə “mətn” anlayışının təyinini vermək daha düzgün olar. Lakin bu anlayışı açıqlamaq cəhdi göstərən X. İzenberq mətndə, şübhəsiz, aidiyyəti olan şeylərdən bəhs etsə də, “mətn” anlayışının sərhədlərini müəyyənləşdirmək iqtidarında olan konkret meyarları təyin edə bilmir.¹

Hesab edirlər ki, mətn linqvistikasının “dili fəaliyyətdə öyrənən elm” kimi təyini ən uğurlu təyinlər sırasındadır. Tədqiqatçılar mətn linqvistikasını nitq linqvistikası kimi, lakin sadəcə nitq deyil, yazıda ifadəsini tapmış nitq linqvistikası kimi dərk etmişlər. Lakin bununla yanaşı mətn linqvistikasını özünəməxsus təzahür kimi dəyərləndirən baxış da mövcuddur. Bu baxış çərçivəsində mətn nitqin ifadəsi, “sossür *parole*” kimi nəzərdən keçirilir.

Bəzi tədqiqatçılar mətnyaradan ünsürləri müəyyənləşdirmək məqsədi ilə “reduksiya nitq” anlayışından istifadə edir, vasitəli və vasitəsiz nitq anlayışlarını nümunə kimi göstərirlər.² Bu halda, nitq artıq mövcud olan struktura münasibətdə bir növ səsləndirilən, ikinci dərəcəli təzahür kimi dərk edilir. Reduksiya nitq adlanan təzahür səsləndirilən nitqlə bağlıdır. Fikrimizcə, reduksiya nitq anlayışı mətn linqvistikası üçün məhsuldar ola bilər. Bu halda o, sadəcə “sossür” nitqi olmur, hətta mətnin mexaniki surətdə dərk edilən yazılı ifadəsi də olmur.

Bu fəsildə aparılmış təhlil K.M. Abdullayevin mövqeyinin doğru olduğunu təsdiq edir. K.M. Abdullayev “mətn” anlayışını müəyyən semantik-struktur və funksional davamiyyət kimi nəzərdən keçirir. Heç də təsadüfi deyil ki, o, linqvistika tarixində mətnə ziddiyyətli münasibətin olduğunu qeyd edir. Məsələn, K.M. Abdullayev yazır: “Dilçilik elmində son zamanlara qədər sintaktik səviyyənin iyerarxik münasibətlər baxımından son vahidi kimi müstəqil və ayrıca götürülmüş cümlə qəbul edilirdi. Hətta

1 Изенберг Х. О предмете лингвистической теории текста / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. М.: Прогресс, 1978, с. 43.

2 Харвег Р. Редуцированная речь / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. М.: Прогресс, 1978, с. 388-400.

tədqiqatçılar struktur baxımından bir neçə predikativ birləşmə ilə qarşılaşdıqda belə, onlar nə qədər qəribə olsa da, yenə də faktiki olaraq bir cümlə haqqında danışdılar. Beləliklə, əslində paradoksal situasiya yaranırdı. Bu paradoksal situasiya, əsas etibarilə tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı idi. Belə ki, dilçilik ədəbiyyatında əslində öz tərkibinə iki və daha çox cümlə daxil edən tabesiz mürəkkəb cümlə kimi ayrılan birlik A. Peşkovskinin dediyi kimi, «cümlələr ittifaqı» faktiki olaraq bir cümlə kimi qələmə verilirdi. Paradoksalıq da məhz bunda idi”¹.

Birinci fəsildə aparılan təhlil mətn vahidləri arasında əlaqələrin, ilk növbədə semantik və funksional səviyyələrdə axtarılması zərurəti barədə nəticə çıxarmaq imkanı yaradır.

Semantik səviyyədə aydın olur ki, MSB arasında əvvəlki MSB ilə ondan sonra gələn MSB-ni birləşdirən məna körpüsü olmalıdır, yəni, bəsit mühakimələr zəncirində onlardan biri bəlkə də, implisit formada təkrarlanacaq. Bəsit mühakimənin şəkildəyişmə formasında təkrarı MSB arasında əlaqənin semantik şərti kimi çıxış edir.

Bu və ya buna oxşar təzahür funksional və ya praqmatik səviyyədə də baş verir. Bu səviyyə mətn yaradıcısının kommunikativ intensivalarını bilavasitə əks etdirir. Bu nöqteyi-nəzərdən MSB oxucuda optimal şəkildə həm nitq, həm də qeyri-nitq reaksiyası yaratmağa yönəldilmiş struktur-semantik vəhdət kimi nəzərdən keçirilir. Burada məlumatötürmə nöqteyi-nəzərdən artıq olan vahid, yəni praqmatik vahidin (söz, frazeologizm, bağlayıcı, ədat, hətta sükut) təkrarı semantik nöqteyi-nəzərdən özündə heç nə danışmır, lakin praqmatik baxımdan aktualdır, çünki ekspressiyanı gücləndirir. O, praqmatik baxımdan MSB-nin emosional-ekspressiv zənginləşdirilməsi kimi olduqca mühüm vəzifəni yerinə yetirir, bu da zəruri reaksiyanın yaradılmasına xidmət edir.

Struktur səviyyəsində MSB arasında eksplisit ifadəli bağlayıcı ünsür qayəsində dilin, demək olar ki, bütün vahidləri çıxış edə bilər, hətta sükut belə digər eksplisit ifadəli qurucu ünsürlərlə korrelyasiyada bu vəzifəni yerinə yetirir. Nəhayət, linqvistika nəzəriyyəsində sıfırla korrelyasiya mümkünlüyü barədə fikir çoxdan məlumdur.

Tədqiqat aspektində aktuallığı üzə çıxan problem müxtəlif sistemli strukturlara aid MSB və MSB komplekslərinin konkret əlamətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Müxtəlif dillərə aid materialların tədqiqində mürəkkəb sintaktik bütövlərin təbiətində və aralarında mövcud olan əlaqələrdə uni-

3 Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s.178.

versal, ümumi və özəl xassələrin aşkarlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu istiqamətdə müqayisə xarakterli tədqiqatlar aparılması heç də başlıca məqsədə çevrilməməlidir. Belə tədqiqatlar mütləq geniş tipoloji ümumiləşdirilmələrin işlənilib hazırlanmasına xidmət etməlidir.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** “Mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında formal əlaqələr” adlanır. Burada göstərilir ki, “mətn” anlayışı “bitkinlik” və “bağlılıq” kimi iki anlayışı əhatə edir. Bitkinlik sələfi olan ardıcılığı şərtləndirir. Bağlılıq məntiq səviyyəsində təkrarlıq və qarşılıqlı əvəzlənməni nəzərdə tutur. Bu amillər formal vasitələrin məzmun yükü daşdığına, habelə məzmun komponentlərinin və ya sırf məzmun elementlərinin formal ifadəliliyinə dəlalət edir. A. Məmmədov formal əlaqə vasitələrini aşağıdakı kimi müəyyən edir:

Fonetik təkrar (buraya alliterasiya, assonans kimi bədii stilistika vasitələri daxildir);

1. morfoloji təkrar (cins, zaman, hal göstəricilərin təkrarı);
2. leksik təkrar (tam təkrar və qismən təkrar, yəni, müxtəlif qrammatik formaların təkrarı, leksik təkrar, habelə elliptik təkrar);
3. Sintaktik təkrar (söz sıralarının tam və ya qismən təkrarı, xiazm);
4. leksik-qramatik vasitələr (bağlayıcılar, ön şəkilçilər, determinatlar və s.;

5. deyktik elementlər (müxtəlif tip əvəzliliklər, artikllər və s.)¹.

Buradan görünür ki, mətndaxili əlaqələrin formal vasitələrinin seçimi təsadüfi, nitq xarakteri deyil, sistemli, dil xarakteri daşıyır. Deməli, mətn nitq vahidləri ilə səthi oxşarlığına baxmayaraq məhz dil təzahürü kimi nəzərdən keçirilir, çünki ümumi rəyə görə, dil sintaktik səviyyədə söz birləşmələri və cümlələri birləşdirir. A. Məmmədovun mətni dil vahidi kimi təsnifləşdirilməsi ilə razılaşmaq olar. Mətndaxili əlaqə vasitələrinin dil xarakterli olması buna dəlalət edir. Bütün sadalanan vasitələrin funksiyaları, həqiqətən, dil xarakteri daşıyır.

Eyni zamanda aydındır ki, A. Məmmədovun qeyd etdiyi mətndaxili formal əlaqə vasitələri uzual və okkazional planda fərqlənə də bilər. Məsələn, alliterasiya və assonans kimi təzahürlər funksional cəhətdən artikl, bağlayıcı, ön şəkilçi və s.-dən fərqlənir. Məsələn, ədəbi ensiklopediya lüğətində alliterasiya termininin izahını nəzərdən keçirək. Burada deyilir: “Alliterasiya...başlıca olaraq sözün əvvəlində samit səslərin təkrarıdır, fonikanın əsas elementidir. Qədim alman, türk və bəzi dillərdə nəzm yara-

1 Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Bakı: Elm, 2001, s. 26-27.

dıcılığında gözlənilən haldır, şeiri təşkil edən üsuldur, bir çox digər dillərdə isə mühüm sözlərin nəzərə çarpdırılmasına və bağlılığına ornamental üsul kimi xidmət edir (“Пора, перо покоя просит...” А.С. Пушкин)¹.

Bu təyində iki məqam diqqəti cəlb edir. Əvvəla, alliterasiyanın bəzi dillərdə gözlənilən hal olması, ikinci, alliterasiyasının ornamental üsul kimi səciyyələndirilməsi. İstənilən nitq təzahürünün qabaqcadan gözlənilən olmağı bu və ya digər halda onun təkrarlanmasını şərtləndirir. Təkrar istehsal isə bilavasitə sistem sabitliyi ilə bağlıdır. Məhz buna görə də bu və ya digər təzahürün meydana gələcəyini qabaqcadan xəbər vermək olar.

Digər tərəfdən, qeyd olunduğu kimi, alliterasiya nəzm yaradıcılığında ornamental vəzifəni icra edən bədii üsul kimi çıxış edir.

Bu fəsildə rus, Azərbaycan və alman dillərində nümunə mətnlərin əsasında MSB arasındakı formal əlaqələrin xarakteri tədqiq edilir. Məsələn, rus dilində MSB arasında əlaqələrin tədqiqi obyekt kimi “Gümüş əsr” nəsr ədəbiyyatında leksik təkrarların formal fəaliyyəti xüsusi maraq doğurur. D. Merejkovskinin nəsr əsərinə müraciət edək. “Üçlüyün sirləri” əsərinin bir fraqmentində qədim atlantlardan, onların həyat tərzindən söhbət açan D. Merejkovski yazır: «Были и другие сословия граждан, занимавшихся ремеслами и добычей всего, что дает людям земля. Но племя воинов, как отделили его от других людей люди-боги, в самом начале, так и жило всегда потом отдельно. Каждый имел все для себя и для детей своих нужное, но ни у кого никакой собственности не было, все же, что имели, почитали общим. Около святилища Афины и Гефеста, на высотах Акрополя, в те дни гораздо более обширного, чем нынешний, разрушенный потопами и землетрясениями, «в месте, огражденном стенами, как сад, одного дома, жили они в общих домах, имея общую трапезу и все довольство, но серебром и золотом никогда ни для чего не пользуясь и соблюдая середину между богатством и бедностью»; жили в домах прекрасно устроенных, переходящих по наследству из рода в род, всегда в одном и том же виде. «Было же тех Стражей около двадцати тысяч, и это число старались они сохранить неизменным...И будучи не только Стражами своих соотечественников, но и других, свободно их власть признавших эллинов, потому что власть их была справедливою... славились они

1 Литературный энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1987, стр. 20.

и почитались по всей Европе и Азии, больше всех тогдашних людей, за красоту тел и совершенство душ»¹.

Nümunə gətirdiyimiz fraqmentdə Qədim Ellada döyüşçülərinin məişətinin Atlantida ilə müqayisə edilməsinə baxmayaraq, kamil insanlar kimi təsvir edilən atlantlarda mülkiyyətin ümumi olması, onların hökmranlığının hamılıqla könüllü surətdə qəbul edilməsi fikri aydın şəkildə nəzərə çarpdırılır. Beləliklə, ümumi mülkiyyət haqqında fikir həmin fraqmentin başlıca müddəası kimi çıxış edir. *Общность* sözünün özü uyğun olaraq fikrin hüdudunu və həmin MSB-nin sərhədini təşkil edir. Bu MSB-dən sonra gələn MSB bilavasitə həmin mətn üçün mehvər rolunu oynayan konstituyentlə başlayır. «Собственности никакой ни у кого не было, но все, что имели, почитали общим»: это, говоря нашим грубым, но точным словом, – коммунизм. Если Бог один, один Божий закон для всех людей, то и совершенное правление одно – коммунизм – земной рай, золотой век – не только в Афинах, но и в Атлантиде»².

Bu fraqment bütövlükdə əsas fikrə həsr olunmuşdur, odur ki, burada *коммунизм* sözü həm əsas konstituyent, həm də parafraz rolunda çıxış edir. Daha sonra müasir dövrlə əlaqə yaradılır, lakin müvafiq cümlələr nəzərdən keçirdiyimiz MSB-nin tərkibinə daxildir, çünki həm forma, həm də semantik cəhətdən onunla vəhdət təşkil edir. «Этот бывший рай Платона несколько напоминает будущий рай Великого Инквизитора у Достоевского. «Стражи» – у этого, «мудрецы» – у того: «тысячи мудрых, скорбных, и миллионы счастливых младенцев», а надо всеми единый Страж – «великий и умный Дух Небытия»³.

Maraqlıdır ki, həmin MSB iki abzasdan ibarətdir, yəni MSB və abzas üst-üstə düşür.

Növbəti MSB də əsas fikir və əsas konstituyentlə başlanır, lakin bu halda əvvəlki, ikinci abzasda təzahür edən sinonim, parafraz işlədilir: «Рай на земле – коммунизм, но какой – мирный или военный? Кажется, Платон не различает их вовсе; мы же различаем в высшей степени»⁴.

«Было множество их одно сердце и одна душа, и никто ничего из имения своего не называл своим, но все у них было общее»⁵. Кто

¹ Мережковский Д. Тайна трех. М.: Республика, 1999, с. 259.

² Yənə orada. s. 259.

³ Yənə orada. s. 259-260.

⁴ Yənə orada. s. 260.

⁵ Yənə orada. s. 260.

это говорит, Платон об атлантах – афинянах? Нет, св. Лука – об апостольской общине. *Napanta koina* – у Платона, *panta koina* – у Луки: те же слова у обоих»¹.

«Сердце одно, одна душа» – вот мирный коммунизм, – в самом деле, рай на земле, золотой век, царство Божие. Этогорая мы еще или уже не знаем, но ад военного коммунизма знаем хорошо»².

Beləliklə, bu MSB üç abzasdan ibarətdir, yəni burada da qrafik sər-hədlər struktur-semantik və funksional sər-hədlərlə üst-üstə düşür. Həm də MSB-nin qrafik xüsusiyyətli abzaslardan daha mürəkkəb təzahür oldu-ğu üzə çıxır.

Maraqlıdır ki, müəllif bu MSB-yə formal cəhətdən başlıca əlaqələndirici ünsürlərlə eynilik təşkil edən daha bir mərkəzi konstituent daxil edir. Əvvəla, iki MSB-də *все общее* və *коммунизм* elementlərindən istifadə edilir. *Napanta koina* ifadəsi nəzərdən keçirdiyimiz kimi MSB-lərdən birincisində işlədilmişdi. Buraya yunanca “*hər şey ümumdür*” anlayışını bildirən *panta koina* ifadəsi daxil edilir. Beləliklə, bütün bu vahidlər ümumi ideya, ümumi fikir vasitəsilə birləşən müxtəlif MSB-lərin sər-hədlərində gerçəkləşdirilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, həmin bir neçə MSB ideya vəhdəti ilə səciyyələnən mikrotekst təşkil edir.

Burada daha bir struktur-semantik üsula diqqət yetirmək zəruridir. Ola bilər ki, bu üsul hekayətin gedişi üçün təbiidir, qabaqcadan nəzərdə tutulmuş üsuldur, odur ki, onu üsul adlandırmaq, bəlkə də, düzgün olmaz. Məsələ bundadır ki, bütün leksik təkrarlar və parafrazlar rəvan şəkildə biri digərinə keçir, bir növ bağlayıcı elementlər zənciri yadır. İlk baxışda onlar sırf formal vəzifə daşıyan kimi görünür, lakin hər halda formal bağlayıcı vasitələrin funksional yükü aydın şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn, *все общее* və *коммунизм* sözlərinin biri digərini formal şəkildə əvəzləməsi halı baş verir. Bu hal həm də semantik səviyyədə implisit keçid xarakteri daşıyır. Əvvəla, burada *все общее* sememi əlavə mənalar daşıyır, çünki *все общее* heç də *коммунизм* “bildirmir. İkincisi, müvafiq olaraq *коммунизм* sözünün semantik strukturu bəsitləşir, halbuki, bu semem daha mürəkkəbdir və özəl assosiasiyaları ilə xarakterizə edilir. Məntədaxili şəraitdə *все общее* anlayışı ilə eyniləşdirilən *коммунизм* sözü bəsitləşir.

MSB arasında formal əlaqələr sistemində həm sistem əhəmiyyətli uzual vasitələr, həm də mətnin orijinallığını əks etdirən formal vasitələr

¹ Мережковский Д. Тайна трех. М.: Республика, 1999, с. 260.

² Yəni orada. s. 260.

açıq-aydın özünü büruzə verir. Aparılan təhlil buna dəlalət edir. Birincilərin cərgəsinə propominalizasiya, tematik progressiya və s. daxildir. İkincilərin sırasında sintaqm təkrarlarını, inversiya özünəməxsusluğunu, aparıcı konstituentlərin qabardılmasını qeyd etmək olar.

Dissertasiyanın **üçüncü fəsl** "Rus, alman və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında məzmun əlaqələri" adlanır. Mürəkkəb sintaktik bütövlər mətn strukturunda unikal mənə əlaqələri sistemi ilə səciyyələnir.

MSB-nin tərkibindəki cümlələr arasında olan əlaqələri öyrənən tədqiqatçı məntiqi ardıcılıqla mətnin məzmun tərəfi ilə formal tərəfi arasında labüd əlaqənin varlığını dərk edir. Əlbəttə, janrdan asılı olmayaraq istənilən mətnin məzmun quruluşu həmin mətnin müəllifindən asılıdır. Lakin mətnin semantik-struktur təşkilində daima bir səciyyəvi əlamət müşahidə olunur. Belə ki, mətn dil kimi o qədər ciddi sistemdir ki, onun strukturu və məzmunu, habelə formal əlaqə vasitələri müəllifin subyektiv kommunikativ niyyətlərindən asılı deyil.

MSB arasındakı formal əlaqələrdən fərqli olaraq məzmun əlaqələri mətn təşkilinin semantik xüsusiyyətlərini birbaşa, vasitəsiz əks etdirir. Deməli, MSB arasında məzmun əlaqələrinin tədqiqi vahid mətnin təşkilində iştirak edən müxtəlif məntiqi-semantik münasibətlərin aşkarlanmasını nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, MSB arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi həm də MSB-lərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir.

MSB arasındakı məzmun əlaqələrini üzə çıxarmaq üçün, əvvəlcə bir MSB-nin semantik strukturunun harada qurtardığını, ondan sonra gələn MSB-nin semantik strukturunun harada başladığını müəyyən etmək lazımdır. Fikrimizcə, MSB sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi prosesində kommunikativ intensiya və onun bitkinliyi məsələsi mühüm amil rolunu oynayır. MSB-nin sərhədi kommunikativ intensiyanın başa çatmasının göstəricisi olan semantik hədlə üst-üstə düşməlidir.

Alman dilində nümunə kimi İsveçrə yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı H. Hessenin "Demian" povestinin mətni götürülmüşdür. Bu mətn də alman ədəbi dili qaydaları nöqtəyi-nəzərdən nümunəvi mətn sayılır. Tədqiqat üçün hansı MSB-lərin, ümumiyyətlə, hansı mətn parçalarının təhlil edilməsi məsələsi əhəmiyyət kəsb etmir. Demək olar ki, bir neçə MSB-ni vahid mətndə birləşdirən sabit semantik əlaqələri, bütövlükdə, əlaqələndirmə mexanizmini üzə çıxarmaq olar. Odur ki, təhlili povestin ilk sətirlərindən başlamağı məqsədəuyğun hesab etdik.

“Um meine Geschichte zu erzählen, muß ich weit vorn anfangen. Ich müßte, wäre es mir möglich, noch viel weiter zurückgehen, bis in die allerersten Jahre meiner Kindheit und noch über sie hinaus in die Ferne meiner Herkunft zurück”¹.

Bu, povestin iki cümlədən ibarət ilk abzasıdır, onu həm də tam məsuliyətlə bu əsərin ilk MSB-i hesab etmək olar. Bu MSB-dən əvvəl funksional cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən epıqraf gəlir, onu isə hesaba almamaq olmaz. Əlbəttə, epıqrafın mətnə aidliyyəti məsələsi mübahisəli də görünə bilər. Məsələn, başqa bir yazıçının əsərindən götürülmüş fraqment digər əsərdə epıqraf kimi çıxış edərsə, onu, ilk baxışda, ikincinin tərkib hissəsi kimi səciyyələndirmək doğru deyil. Lakin fikrimizcə, hər halda belə epıqraf bəzək məqsədi ilə gətirilməyib, o da müəyyən funksiya daşıyır. Bu səbəbdən onu ondan əvvəl gələn əsərin fraqmenti hesab etmək olar. Ədəbiyyat tarixində bir yazıçının əsərindən götürülmüş fraqmentin başqa yazıçının əsərinə daxil edilməsi halları kifayət qədərdir. Bu hal intermətn adlanır, poeziyada bu hala tez-tez təsadüf edilir. Əlbəttə, bu plagiat, oğurluq deyil. Belə gizli sitat böyük funksional yük daşıyır. Ona təsadüf edən və onu tanıyan oxucu bunun hansı məqsədlə edildiyini anlayır. Belə ki, epıqrafı əsərin fraqmenti hesab etmək olar. “Demian” əsərinin əvvəlində gələn epıqrafla bağlı vəziyyət daha asandır, çünki onun müəllifi, yəqin ki, Hessenin özüdür.

Povestin əvvəlində belə bir epıqraf verilir:

“Ich wollte ja nichts als das zu leben versuchen, was von selber aus mir heraus wollte. Warum war das so sehr schwer?”².

“Demian” povestinə epıqrafı, şübhəsiz, əsərin mətninin tərkib hissəsi, habelə müstəqil MSB kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Belə ki, əsərin ilk MSB-si rolunda epıqraf çıxış edir, əsərin birinci abzası isə yuxarıda misal gətirdiyimiz ikinci MSB-dir.

Bu iki MSB, əslində, povestin semantik strategiyasını və proqramını təşkil edir. Bu strategiya, eyni zamanda onları bir mətnə birləşdirir. «Жить», «пытаться», «страдание», «история», «детство», «происхождение», «издалека» sözləri bu ilk MSB üçün açar semləri rolunu oynayır.

Bu, bəlkə də mübahisəli görünə bilər, lakin fikrimizcə, povestin *Die Geschichte von Emil Sinclairs Jugend* yarımşərhəsi əlahiddə MSB ki-

¹ Hesse H. Demian. Frankfurt: Suhrkamp, 2000, s. 7.

² Yəni orada. s. 7.

mi nəzərdən keçirilməlidir, çünki mürəkkəb semantik struktur funksiyasını yerinə yetirir.

Yarımsərlövhə povestin geniş mətn məkanında ilkin xatırlama funksiyasını yerinə yetirərək olduqca çoxcəhətli, mürəkkəb «юность» anlayışını aktuallaşdırır. Povest məhz gənclik dövründən («юность») bəhs edir. Lakin bunu səthi dərk etmək olmaz. Povest gənclik dövrünü çiçəklənən, xoşbəxt dövr kimi səciyyələndirmir. Gənclik dövründən bəhs edən povest həmin dövrü amansız iztirablar dövrü kimi təsvir edir. Beləliklə, mahiyyəti düzgün dərk edilən *Jugend* sözü povestin məzmunu üçün semantik açar rolunu oynayır. Lakin məsələ bundadır ki, sərlövhənin tərkibində *Jugend* sözü düzgün dərk edilməyə də bilər; onu yalnız povestin sonunda düzgün dərk etmək mümkün olur, çünki yalnız bu zaman diskursun ünvanlandığı resipiyent müəlliflə gənclik dövrü arasındakı bağlılığın mahiyyətini anlayır. Həm də bu izah diskursun inkişafı gedində açıqlanmağa davam edir, diskursun semantik məkanı genişləndikcə daha çox işıqlandırılır, aydınlaşır. *Jugend* sözünü və, xüsusilə, *Die Geschichte von Emil Sinclairs Jugend* söz birləşməsini ardıcılıqla daha ətraflı izah edən povestin semantik məkanının genişlənməsi prosesi dərhal yarımsərlövhədən başlanır.

Yarımsərlövhədən dərhal sonra müstəqil MSB kimi nəzərdən keçirdiyimiz epigraf gəlir. Burada «юность» (*gənclik dövrü*) konsepti *нйтаться, жить* "трудно" "гвалось" sememləri ilə bilavasitə əlaqəyə girir. Bu sememlərin məcmusu «юность» (*gənclik dövrü*) konseptini yaradır. Başqa sözlə desək, keçid və dönüş dövrü kimi anladığımız gənclik dövrünün bütün problemləri burada ifadəsini tapır.

Beləliklə, müstəqil MSB kimi qəbul etdiyimiz *Die Geschichte von Emil Sinclairs Jugend* yarımsərlövhəsi tam dəqiqliklə növbəti MSB kimi nəzərdən keçirdiyimiz epigrafla semantik səviyyədə birləşir. Povestin strateji proqramını özündə daşıyan əsas xatırlama konsepti bu iki MSB arasında semantik əlaqəni təmin edən mexanizm kimi çıxış edir.

Əgər ilk baxışda neytral xarakter daşıyan yarımsərlövhənin semantikasi epigrafdə dəqiqləşdirilirsə, burada konkretləşdirmə «страдание» (*iztirab*) paradigma-konseptinin ikinci açar anlayışı qayəsində çıxış etməsi ilə ifadə olunur: "Warum war das so sehr schwer?"

Təhlil göstərir ki, povestin mətninin semantik təşkilində məhz «страдание» (*iztirab*) konsepti həlledici rol oynayır, Nəticədə külli miqdarda müstəqil MSB-ləri konseptual səviyyədə birləşdirən «юность-жить-страдать» (*gənclik dövrü-yaşamaq-əzab çəkmək*) paradigması yaranır, povestin ilk MSB-lərini birləşdirir, konseptləri əhəmiyyətlik dərə-

cəsinə görə hüdudlarını müəyyənləşdirir. Əhəmiyyətinə görə bu qaydada dərəcə bölgüsü bütün mətn məkanında birləşdirici xətt kimi MSB-lərdən keçir. Bu mənada povestin əsas mətnində ikinci abzas müvafiq olan növbəti MSB xüsusilə səciyyəvidir.

Bu abzas ayrıca MSB olmaqla böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki yarımşərlövhədə və epiqrafda təkan almış mövzu konseptləri bu MSB-də diskursiv ifadəsini tapır. Mövzu nöqtəyi-nəzərdən hər şey öz yerini tutur. Bir tərəfdən yarımşərlövhənin, epiqrafın, habelə əsas mətnin birinci abzasının tərkibindəki sözlərin mahiyyəti tamamilə açıqlanır. Digər tərəfdən, mətnin semantik strategiyasının əsas istiqamətləri daha dəqiq müəyyənləşdirilir.

Bu fəsildə həmçinin təhlil üçün nümunəvi mətnlər seçilmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilində MSB arasında məzmun əlaqələri İ. Əfəndiyevin “Üçatılan” romanının materialları əsasında tədqiq edilmişdir.

Romanın elə ilk üç abzası məzmun əlaqələri cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Onlar təkanverici xarakter daşıyır və hekayətin adı və neytral səslənməsinə baxmayaraq həm semantik, həm üslubi, həm də kommunikativ cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, ilk üç abzas semantik-məlumat və ekspressiv cəhətdən vahid MSB yaradır. Məsələn, birinci abzasla nəzər salaq:

“Mənim qohumum çoban Ərşad Kürdobadan idi. Biz isə Qarabulaq şəhərində yaşayırdıq. Anamın atası kürdöbalı olduğundan orda çoxlu qohumumuz vardı. Kürdöbalılar tərəkmə idilər. Payızda-qışda qoyun-quzularını “Haramı” deyilən geniş düzənlikdə saxlayırdılar. Ailələri isə qışlaqda olurdu. Mayın on beşindən bütün elat köçürdü yaylağa”¹.

İkinci abzasda oxuyuruq:

“Hərdən kürdöbalı qohumlarımıza qonaq getsək də, biz uşaqlar çoban Ərşadı görməmişdik, çünki o həmişə qoyun sürüsünün dalında olurdu. Mən çoban Ərşadla yaman maraqlanırdım. Anam deyirdi ki, çoban Ərşad hər dəfə qoyun kəsib soyanda isti-isti çiy quyuq yeyir, mən isə lap ləzzətli xörəkdə də bir tikə quyuq yeyə bilməzdim. Sonra anam danışardı ki, “bəlkə davası”nda heç kəs çoban Ərşadın qabağında dura bilməz. Sonra onu da eşitmişdim ki, çoban Ərşad yaman həməyir gecə oğrusudur”².

Bu iki olduqca böyük abzası vahid MSB çərçivəsində, ilk növbədə, hekayətin hərəkətverici mövzusu birləşdirir. Dərhal aydın olur ki, əsər bo-

1 Əfəndiyev İ. Üç roman. Bakı: Gənclik, 1987, s.126.

2 Yenə orada. s. 126.

yu söhbət bir insandan – çoban Ərşaddan gedəcək. Ən səthi təhlil göstərir ki, mətn məkanında bütövün semantikasi və kommunikativ intensiyası fraqmentlərin semantikasi və özəl intensiyaları üzərində üstünlük təşkil edir. Məsələn, birinci cümlə özünəməxsus katafora kimi müəyyən edilə bilər. Fikrin katoforik elementinin semantik və məlumatlandırma funksiyasını bir növ informasiya vədi kimi səciyələndirmək olar. “Qohumum çoban Ərşad Kürdobadan idi” kimi səslənən birinci cümlə məhz belə informasiya vədi funksiyasını yerinə yetirir. Bu cümlənin əsasını təşkil edən xəbəri aşağıdakı kimi genişləndirmək olar:

“Haqqında danışacağım (danışmağa hazırlandığım) qohumum çoban Ərşad Kürdobadan idi”. Fikrin katoforik cövhəri isə aşağıdakı sadə sxemə yerləşir:

“Mən sizə çoban Ərşaddan danışacağam”, lakin bu sadə semantik sxem implicit mənalar baxımından genişlənə və müvafiq olaraq şərh edilə bilər. Məsələn, burada ən müxtəssər aktual mənə “Haqqında sizə danışacağım Ərşad buna layiqdir” kimi açıqlana bilər. Beləliklə, bu məlumat həm də tamamilə müəyyən kommunikativ funksiya daşıyır: o, repisiyenti maraqlandıрмаğa, onu “xəbəri” qəbul etməyə sövq edir.

Mətnin Ərşadın şəxsiyyətinə maraq yaratmağa yönəldilmiş implicit mənası implicit səviyyə ilə məhdudlaşmır. O, eksplisit səviyyəyə addayır. Lakin maraqlıdır ki, Ərşadın şəxsiyyətinin “müstəsnalığı” ilə bağlı eksplisit işarələr MSB-nin ikinci hissəsində, yəni romanını ikinci abzasına keçirilir.

Mətnin semantik əlaqələr cəhətdən daha bir xüsusiyyətini göstərmək lazımdır. İmplicit şəkildə kataforik intensiyalı birinci cümlə ikinci abzasda, yəni birinci MSB-nin ikinci hissəsindəki eksplisit stimullarla bilavasitə bağlıdır. Əslində MSB-nin ikinci hissəsi bütövlükdə repisiyenti məlumatla maraqlandıрмаq vəzifəsini gerçəkləşdirən eksplisit stimullardan ibarətdir. Məsələn, müəllif birmənalı şəkildə ərz edir: “Mən çoban Ərşadla yaman maraqlanırdım”. Burada felin semantikasi, lakin əhəmiyyətli dərəcədə daha çox tərz-i-hərəkət zərfinin semantikasi repisiyenti maraqlandıрмаğa xidmət edən eksplisit stimula kimi çıxış edir.

Bu cümlə məlumatlandırma və semantik nöqtəyi-nəzərdən az əhəmiyyətlidir, çünki mətnin bütün işarə komponentləri öz başlıca nominativ mənalarını gerçəkləşdirir və nəticə etibarlı ilə fikrin eksplisit mənasını təşkil edirlər. Yəni, “Mən çoban Ərşadla yaman maraqlanırdım”, deməli, “siz də maraqlanmalısınız”.

MSB-nin ikinci hissəsinə müəllifin eksplisit kommunikativ intensiyasının ifadəsindən başqa marağı yaratmağa və saxlamağa implisit şəkildə yönəlmiş cümlələr daxildir. Məsələn, “çoban Ərşad hər dəfə qoyun kəsib soyanda isti-isti çiy quyuq yeyir”, “bəlkə davası”nda heç kəs çoban Ərşadın qabağında dura bilməz”, “Çoban Ərşad yaman həməyir gecə oğrusudur”. Bir neçə element mətndə leksik-semantik səviyyədə birləşdirici rol oynayır.

Üçüncü fəsildə aparılmış təhlil ekspressiya inkişafının mühüm məzmun əlaqəsi vasitəsi olduğunu iddia etməyə imkan verir. Əlbəttə, bu vasitədən istifadə müəllifin kommunikativ və pragmatik niyyətlərindən asılıdır, lakin ekspressiyanın MSB-ni birləşdirmək qabiliyyəti bir qanunauyğunluq kimi dil xüsusiyyəti daşıyır.

Təhlil müəyyən nəticə çıxarmağa imkan verir. Belə ki, MSB arasındakı məzmun əlaqələri ilə formal əlaqələrin əsaslı fərqi onların dildən-dilə fərqlənməsi ilə şərtləndirilir.

Nəticədə tədqiqata yekun vurulur və dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn ümumiləşdirmələr təqdim edilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıda adları çəkilən elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. О лингвистическом статусе текста // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. 2001, № 4, с. 173-179
2. Связность текста как объект лингвистического исследования// Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər. Bakı, 2002, s. 71-76
3. Функциональная роль лексических повторов в поэзии// АМЕА-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar. Bakı, 2002, № 3, s. 130-134
4. Структурно-семантические и функциональные параметры сложного синтаксического целого (ССЦ) // Труды 11, Тбилиси 2008, с. 59-63
5. Принципы содержательной связи между ССЦ в художественном тексте на азербайджанском языке// Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər. Bakı, 2008, № 4, s. 122-126
6. ССЦ как конституэнты текста// Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Bakı, 2008, с. 47-51
7. Смысловые связи в ССЦ в «Пари» Чехова// Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, Bakı, 2010, № 3, стр. 79-86

8. Многофункциональность текстовых связей в структуре и на стыке ССЦ в поэтическом тексте // Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümummili lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Ali Məktəbimizə Universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin Aktual problemləri III Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2010, II hissə, s. 11-13

9. Многофункциональность текстовых связей в структуре и на стыке ССЦ// Материалы международной научной конференции, Межкультурный Диалог: Лингвистические, Педагогические и Литературные Измерения. Bakı, 2010, с. 93-94

**THE METHODS OF CONNECTION BETWEEN COMPLEX
SYNTACTIC WHOLE IN THE GERMAN, RUSSIAN
AND AZERBAIJANI LANGUAGES**

Summary

The dissertation deals with the study of links connecting complex syntactical wholes in the structure of the text. The text is a whole of formal, content and functional levels and the dissertation also tracks both formal and functional-semantic connections.

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The introduction deals with the urgency of the topic, object and subject of the work, its aim and tasks, source of research, scientific novelty, theoretical and practical significance as well as theses raised to defence.

The first chapter is called “Complex syntactic wholes and theoretical bases of their research”. This chapter on the basis of wide theoretical material defines the theoretical principles of the research.

The second chapter is called “Formal connections between complex syntactical wholes”. Here is shown that factors of formal relation are very connected in the three languages. Connections comprise the system and define the limits of expression.

The third chapter is called “The relations of content between complex syntactical wholes in the German, Russian and Azerbaijani languages”. Here is stated that the increase of expression is the most important relation of content in formation of the text. Formal relations differ in languages but content relations remain universal.

The conclusion consists of results of the research and short generalizations.

Подписано к печати: 23.04.2011.
Формат 60x84 1/16. Тираж 100.

Издательско-полиграфический центр «Мутарджим»

Баку, ул. Расула Рзы, 125
тел./факс (99412) 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru.

